

ТЕКСТОВІ ЛАКУНИ ЯК МАРКЕРИ СПЕЦИФІКИ ЛІНГВОКУЛЬТУРНОЇ СПІЛЬНОТИ В РОМАНІ А. ОЗА “КУФСА ШХОРА”

СУЧАСНІ умови здійснення міжкультурної комунікації досить різноманітні та багатогранні. Вони охоплюють усі рівні та аспекти взаємодії двох або кількох локальних культур. На перший погляд в ситуації контактування представників різних культур (лінгвокультурних середовищ) мовний бар'єр є першою і найголовнішою перешкодою для взаємного розуміння, але не єдиною перешкодою. Національно-специфічні особливості різноманітних культур-комунікантів можуть ускладнити процес міжкультурного спілкування.

До компонентів культури, що мають національно-специфічне забарвлення, можна віднести насамперед такі:

а) традиції (або сталі елементи культури) та звичаї;

б) повсякденну культуру, що тісно пов'язана з традиціями;

в) вербальну та невербальну поведінку (звички представників певної локальної культури, прийняті в цьому соціальному колі норми спілкування), а також пов'язані з нею кінестетичні коди, які використовують представники лінгвокультурної спільноти;

г) “національні картини світу”, що відображають особливості сприйняття навколишнього середовища, національні особливості мислення представників тієї чи іншої культури.

Перше місце серед національно-специфічних компонентів культури посідає мова. Насамперед мова сприяє тому, що культура може бути як засобом спілкування, так і засобом розмежування людей. Мова є символом приналежності її носіїв до певної соціальної спільноти.

Звернімося безпосередньо до проблеми тексту як засобу міжкультурного спілкування. Філософське бачення тексту зауважує, що бути текстом – це значить належати до особливого світу, світу соціальної комунікації [Антипов 1989, 16]. У галузі

соціальної комунікації здійснюється трансляція досвіду діяльності людини. Оперуючи з текстами за нормами комунікації, притаманними якійсь культурі, суб'єкт здобуває цей досвід, залучає його до власного світовідчуття, власного розуміння та ототожнювання дійсності. Саме таким чином він розуміє текст.

Розуміти можна лише тексти. Розуміння, в свою чергу, демонструє ставлення суб'єкта, що володіє нормами даної культури, до створеного в межах цієї культури тексту. Текст є при цьому засобом комунікації, своєрідним каналом передачі соціального досвіду. Саме під час передавання соціального досвіду формуються ситуації міжкультурного діалогу.

Контактуючи з іншою культурою (інокультурним текстом), реципієнт сприймає її крізь форми уявлення своєї власної локальної культури. Саме це робить незнайомі факти чужої культури незрозумілими.

Національна специфіка існування культурних фондів, якими користуються носії двох або кількох контактуючих культур, утворюють вербальні та невербальні лакуни.

Вперше на термін “лакуна” звернув увагу (але не вживаючи його) А. Евлахов у своїй роботі “Введение в философию художественного творчества. Опыт историко-литературной методологии”. На цей феномен звертали також увагу Тикнор (“История испанской литературы”, Т. 1–3, 1883–1899), Н. Пиксанов, Г. Волошина [Сорокин 1982, 22].

Поняття “лакуни” розробляється в сучасних дослідженнях Ю.А. Сорокіна, І.Ю. Морковіної, В.А. Муравйова та інших.

Перш ніж розглянути приклади лакун у романі сучасного ізраїльського прозаїка А. Оза “Чорний ящик”, звернімося до визначення самого поняття лакуни.

Ю.О. Сорокін зазначає, що лакуни сигналізують про специфічні реалії,

процеси, стани, які протистоять узуальному досвіду носія тієї чи іншої мови [Сорокін 1982, 23].

Розходження в різних мовах та культурах фіксуються на різних рівнях та описуються різними авторами в різних термінах. Щодо співставлення лексичного складу мов частіше використовується термін "безеквівалентна лексика" [Бардухаров 1975, 93; Верещагин, Костомаров 1976, 77–78]. При співставленні граматичних систем двох мов Ч.Хоккет виявляє "random holes in patterns" (випадкові пропуски, прогалини в мовних (мовленнєвих) моделях) [Hockett 1954, 114–115].

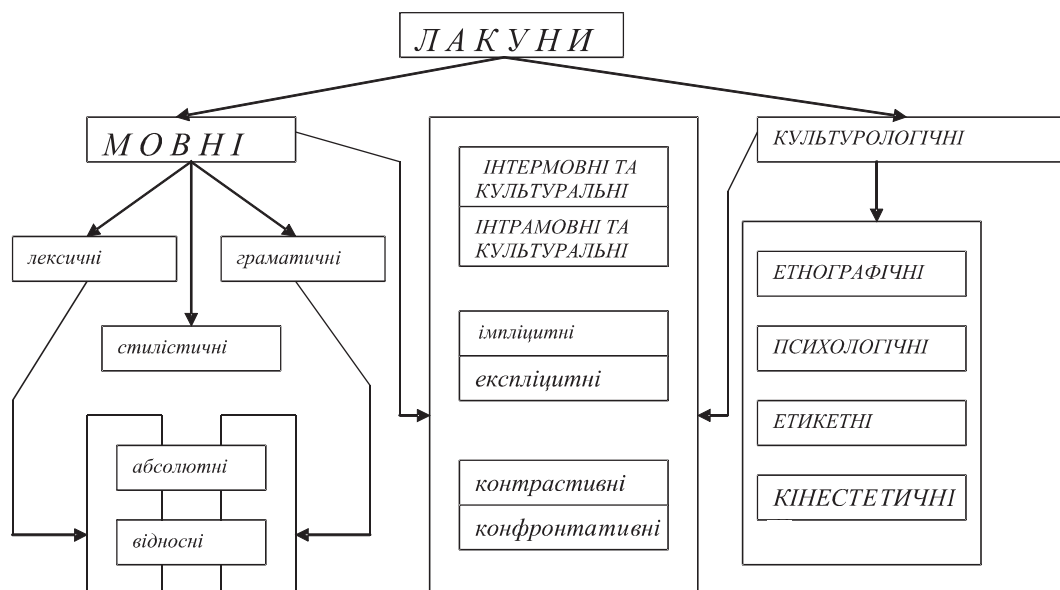
Безеквівалентна лексика зумовлює не тільки своєрідність реалій середовища. Вона співвідноситься не лише з локально обмеженим існуванням представників тієї чи іншої лінгвокультурної спільноти, а й насамперед із тими специфічними різновидами, формами і процесами життєдіяльності, в контексті яких існують носії певної мови. Етноспецифічність понять і уявлень зумовлюється не лише особливими, притаманними саме для цієї лінгвокультурної спільноти предметами, явищами, артефактами культури, але й особливостями їх мовного та мовленнєвого конструювання та вживання, психологічними особливостями сприйняття навколишнього середовища та особливими "картинами світу",

що утворюються в межах певної національно-лінгвокультурної спільноти.

Саме така специфічність відбивається в понятті "лакуна", яке є ширшим за поняття "безеквівалентна лексика". В дослідженнях вітчизняних учених поняття "лакуна" інтерпретується в термінах "інваріант" та "варіант" деякої невербальної та вербальної поведінки, характерної для певної локальної культури. Під інваріантом розуміється сукупність такої вербальної поведінки, яка є спільною для кількох лінгвокультурних варіантів поведінки [Сорокін 1977, 122]. Ю.С. Степанов відносить усі випадки вживання безеквівалентної лексики до лакун [Степанов 1965, 120]. Він також зазначає, що несхожість, характерна для двох мовних лакун, може бути і між словами, які у двомовних словниках є досить порівняними. Такі випадки заслуговують на особливу увагу через те, що "квазіпорівняні" слова можуть неоднаково сприйматися носіями порівнюваних мов [Там же, 120].

Наведені визначення і характеристики мовних лакун називають абсолютними і відносними [Степанов 1965; Муравйов 1971, 30].

Багато дослідників звертають увагу на доцільність та методологічну необхідність поняття "лакуна" не лише при співставленні мов, а й при співставленні інших

аспектів культури. Таке розширення сфери використання поняття “лакуна” базується на положенні про тісний зв’язок мови та культури та наявності поруч з лінгвокультурологічними культурологічними лакун.

Про доцільність розрізнення лінгвістичних та культурологічних лакун свідчать результати досліджень білінгвізму та бікультуризму. Результати таких досліджень показали, що знання двох мов недостатньо для того, щоб білінгв міг бути ефективним посередником у спілкуванні представників двох лінгвокультурних спільнот.

Особливістю нашого підходу до виявлення та аналізу лакун є те, що матеріалом для філологічного та лінгвокультурологічного співставлення є художні тексти оригіналу та перекладу роману А. Оза “Чорний ящик” *הארון השחור*.

Відносячи художню літературу до вербального аспекту культури, ми розглядаємо її як субститут мовленнєвих та кінестетичних когнітивно-емотивних станів індивіда або тексту, створеного цим індивідом. Інакше кажучи, розглядаючи триєдність “автор – текст – реципієнт (читач)”, ми визнаємо, що текст, у якому зафіксована національна специфіка вербального та невербального аспектів тієї чи іншої культури, є засобом міжкультурного спілкування.

Проблему наявності лакун в текстах (в інтер- та інтракультурному планах) можна інтерпретувати з точки зору розбіжностей національно-культурних типів реципієнтів тексту. Притаманний кожній локальній культурі комплекс знань у поєднанні з психічними особливостями та національним характером носія культури формує певний тип *реципієнта*.

Таким чином, установлення лакун в інокультурному тексті є процесом виявлення того, в чому розходяться (не співпадають) національно-культурні типи реципієнтів, що належать до двох різних культур.

Оскільки лакуни можна виявити лише в умовах контакту культур, у ситуації міжкультурного спілкування, ми розглядаємо процес художнього перекладу як один із засобів реалізації діалогу культур. Визначити лакуни можна шляхом співставлення текстів на ІМ та МП, розглядаючи при цьому переклад як результат здійснення

одного з етапів міжкультурного спілкування. Цей етап (переклад тексту першотвору мовою лінгвокультурної спільноти реципієнта) є також в певному розумінні “перекладом” тексту в іншу культуру. Виступаючи в ролі посередника між двома мовами та культурами, перекладач неминуче стикається з різноманітними лакунами – лінгвістичними та культурологічними. Виявлення лакун, як тих, що збереглися в тексті перекладу, так й елімінованих, буде ознакою національно-культурної своєрідності тексту та, певною мірою, ознакою своєрідності культури, в якій створено текст.

Перекладач запов’язаний зрозуміти різноманітні суттєві прояви інтертекстуальності та відтворювати їх у перекладі. Тут відкриваються дві можливості. Якщо в оригіналі присутні фрагменти текстів, відомих у культурному ареалі перекладача і читача перекладу, вони підлягають перекладу як компоненти художнього твору. Якщо ж ідеться про фрагменти текстів, невідомих культурі перекладача, він може або замінити їх близькими за значенням фрагментами, відомими його культурі, або ж перекласти, додавши відповідні пояснення, тобто *заповнити* цю лакуну.

Виявити лакуни в тексті можна двома засобами:

1) за допомогою лінгвокультурологічного співставлення текстів оригіналу та перекладу художніх творів, встановлюючи та інтерпретуючи розходження між ними;

2) за допомогою аналізу взаємодії реципієнта з інокультурним текстом, виявляючи лексико-семантичні одиниці, які на фоні тексту, що легко сприймається, інтуїтивно відчуються ним як щось незрозуміле, “чуже”. Або зовсім не сприймаються ним тому, що залишаються поза зоною відчуження [Антипов, Донских... 1987, 101–102].

Узагальнюючи розуміння та трактовку феномена лакун різними авторами, є доцільним окреслити такі основні ознаки лакун:

- незрозумілість;
- незвичайність (екзотичність);
- незнайомість (чужість);
- неточність або помилковість.

Аналіз одного з етапів міжкультурної комунікації, а саме співставлення текстів

оригіналу та перекладу, дозволяє виділити окрему групу мовленнєвих лакун. Зрозуміло, що мовленнєвими можуть бути будь-які мовні лакуни (лексичні, граматичні, стилістичні). Серед мовних лакун розрізняють повні та часткові, компенсовані та некомпенсовані.

Різновиди мовних лакун, що відтворюють об'єктивну розбіжність в устрої порівнюваних мов, впливають і на процес перекладу. Ми, слідом за Ю.О. Сорокіним, розглядаємо їх як результат певного збігу наборів сем у текстах перекладу та оригіналу.

Переклад романів з мов, які вживаються в іншому, специфічному лінгвокультурному середовищі, ніж мова реципієнта, вимагає від перекладача усунення не лише лінгвістичних бар'єрів, тобто добору таких вербальних засобів, які були б звичними для читача, але й пояснення чи заповнення культурологічних лакун. Інакше кажучи, за відсутності лінгвістичних бар'єрів саме культурні розходження можуть стати перешкодою в міжкультурному спілкуванні.

Об'єктом нашого дослідження є аналіз перекладу роману сучасного ізраїльського письменника А. Оза "Куфса шхора" на російську мову. Переклад зроблено В. Радуцьким.

Амос Оз (Клаузнер) – сьогодні один з найпопулярніших письменників Ізраїлю та за його межами. Більшість літературних критиків та дослідників творчості А. Оза пояснює це неповторністю його стилю та досконалим описом філософсько-психологічної сутності явищ, подій, внутрішніх світів героїв, що відтворюються в його творах.

Роман "Чорний ящик" (1987 р.) став помітним явищем у літературному житті Ізраїлю. В романі автор звертається до традиційної форми епістолярного жанру та намагається розкрити протиріччя між представниками різних етнічних та релігійно-культурних спільнот, які живуть у сучасному Ізраїлі. Мова роману яскрава, багатомірна, наповнена різноманітними алюзіями, зверненнями до культурного та екстралінгвістичного фонду носіїв івриту. На наш погляд перекладач роману В. Радуцький свою власну індивідуальність скеровує на те, щоб якнайглибше

зрозуміти і якнайповніше відтворити оригінал засобами російської мови.

Розглянемо більш докладно випадки часткової відповідності наборів сем як різновидів мовних лакун у текстах першотвору та перекладу. З точки зору кількісного співвідношення сем, можна розглядати як лексичні, так і граматичні лакуни.

Особливості граматичного строю російської мови та іврити призводять до виникнення в тексті перекладу **часткових граматичних** лакун.

1) Артикль

Деньги – с.93 תכסח 54- מע

У російській мові подібний граматичний показник не існує, але ситуація тексту, його контекст, розкриває, про які саме гроші йде мова. Лакуна не компенсована, але це не впливає на розуміння змісту.

2) *"Вместо него есть только некоторая средняя форма, переводимая на английский или русский – как причастный оборот, а иногда – как настоящее время (впрочем в отдельных случаях, не исключена и возможность перевода в форме прошедшего времени.)"*

אין לה כלל זמן הווה. במקומו יש רק צורת ביני

Лакуна компенсована, використано граматичний коментар для пояснення неіснуючої в індоевропейських мовах граматичної форми.

3) *"Я читала и перечитывала..."*

קראתי פעמים

4) Вживання синонімічного ряду дієслова "לדעת". В івриті має значення – знати про щось; щось уміти:

"у меня и в мыслях не было говорить Вам "Спасибо"

לא על דעתי לה להיגד לך תודה

"по-моему мнению" להלפי דעתי

"Мне разумеется и в голову не придет расследовать..."

"... אני כמובן לא עלה על דעתי לחקור"

Існування таких лакун не впливає на адекватність передачі змісту, але дещо підвищує образність та емоційність перекладу. Не завжди труднощі у виборі еквіваленту обумовлені певними соціально-етнокультурними особливостями, але також особливостями в узуальному засобі передавання змісту в тій чи іншій мові. Наприклад, типові для східних мов повтори

при перекладі на слов'янські мови елімінуються, а відсутність у літературному івриті деяких особових займенників – заповнюється.

Причини виникнення *повних лакун* можуть бути різними: виключно мовними та екстралінгвістичними. Серед прикладів повних лакун слід також виділити фразеологізми, ідіоми та авторські алюзії.

Прикладом *повних мовних лакун* можуть стати перш за все граматичні форми, відсутні в тій чи іншій мові. Наприклад, граматична категорія сміхут є характерною для семітських мов, але відсутня в слов'янських. Сміхут є граматичною категорією, яка за своїми функціями подібна до сполучення різних частин мови, наприклад, прикметника та іменника, іменника та іменника, але має дещо інші ознаки. Найчастіше сміхут іменників утворює слова з новими значеннями, більше того, його компоненти – сумах і нісмах – не завжди є семантично тотожними щодо своїх перших значень.

Найбільшою мірою лакунізованої форми надають дієслова та дієслівні конструкції. В сучасному літературному івриті існують правила застосування деяких граматичних форм, що суттєво відрізняються від форм у граматиці слов'янських мов. Наприклад, відсутність особового займенника:

הוּרְחֵי – я вернувся

כָּתַבְתִּי – я написав

לִי קָרָא – он назвав мене

לִי כָתַבְתְּ – ты написала мне

В усіх наведених прикладах компенсація лакун здебільшого здійснюється шляхом уведення в текст перекладу нових сем, що констатують значення реалій та понять, притаманних культурі реципієнта тексту на МП. Наявність у тексті перекладу нових сем забезпечує хоча б часткове, адекватне розуміння змісту. Але компенсація лакун супроводжується втратою своєрідності фрагменту оригіналу.

Якщо перекладач намагається зберегти всі особливості стилю автора та національний колорит, він залишає в перекладі оригінальне іншомовне слово. Тоді лакуна залишається некомпенсованою, що у свою чергу може стати причиною неповного розуміння цього фрагменту тексту.

Прикладом компенсованої граматичної лакуни, на наш погляд, слід вважати переклад російською мовою івритського особового займенника “לך” як “ти” чи “Ви”. Труднощі виникають при передачі займенникових та дієслівних форм другої особи через те, що в івриті немає спільної зі східнослов'янськими мовами кількості ступенів ввічливого або формального звернення. Зрозуміти яку саме етикетну форму мав на увазі автор можна лише за рахунок співвідношення їх з іншими граматичними засобами та знанням контексту. Наприклад, уживання займенникового суфіксу разом з іменником (אַתָּה – *мой господарин*) та контекстуально-ситуативні відносини між героями стають безперечною ознакою вживання займенника “Ви” в тексті перекладу.

Таким чином, мовні лакуни (лексичні та граматичні) можна розглядати як мовленнєві, що існують у тексті перекладу, який співставляється з текстом першотвору.

При перекладі тексту в іншу культуру він зазнає деяких змін та трансформацій. Ці трансформації слугують поясненнями важких для розуміння інокультурним реципієнтом фрагментів як у самому тексті, так і поза його межами (екстралінгвістичні труднощі).

Такі перекладацькі заміни здійснюються шляхом додавання до тексту специфічних для культури мови перекладу елементів, які відсутні в оригіналі. Такі заміни розглядаються як засоби елімінування та компенсації лакун.

Ми вже зазначали, що на розуміння інокультурного тексту впливають не лише мовні та мовленнєві бар'єри. Навіть у тому разі, коли цей бар'єр усунено, тобто текст перекладено на мову реципієнта, він не завжди розуміється адекватно. Таке непорозуміння виникає тоді, коли реципієнт має справу з комплексом екстралінгвістичних факторів. Слід зауважити, що з труднощами мовного (мовленнєвого) характеру стикається перш за все перекладач. Екстралінгвістичні труднощі постають не лише перед перекладачем, а й перед читачем, який усвідомлює за допомогою тексту особливості іншої культури. Тому, на наш погляд, дуже важливим є питання систематизації культурологічних лакун.

Таку систематизацію слід зробити відповідно до моделі міжкультурного спілкування. Ю.О. Сорокін виділяє чотири різновиди таких лакун:

1) суб’єктивні, що відображають національно-культурні особливості комунікантів, котрі належать до різних лінгвокультурних спільнот (характерологічні, культурно-емотивні, сіллогічні);

2) комунікативно-діяльнісні, які відображають національно-культурну специфіку видів діяльності (ментальні, поведінкові, мовленнєвого етикету, кінестетичні);

3) лакуни культурного простору (перцептивні, етнографічні, культурного фонду, “вертикального контексту”, культурної символіки);

4) текстові лакуни, що виникають унаслідок специфіки тексту як засобу спілкування. Таку специфіку можуть створювати форми фіксування та репродукції – продукції мовного та мовленнєвого матеріалу, орієнтування на певного реципієнта, особливості авторського стилю тощо [Антипов, Донских, Морковина, Сорокін 1989, 113].

Серед суб’єктивних лакун у тексті роману представлені саморефлексивні характерологічні лакуни, що відображають уявлення героїв про самих себе як представників певної культури. Самовпорядкування нації представляє лакуну через те, що воно є більш глибинним проникненням у сутність національного характеру, ніж таке, на яке здатні представники іншої культури.

Наведемо лише один приклад експліцитної характерологічної лакуни, що може бути зрозуміла лише такому реципієнту, який є досить обізнаним у єврейській традиції.

Головна героїня роману Ілана Брандштетер доволі часто у своїх листах використовує метафори для зображення самотності свого колишнього чоловіка. І, на перший погляд, у цьому не має нічого дивного: протягом кількох років він живе та працює за кордоном, не має зв’язків зі своїм батьком, сином, друзями, які лишилися в Ізраїлі. Але не це робить Алекса самотнім. За словами Ілани ця самотність – це пекло. Пекельні муки не в тому,

що його ніхто не любить, а в тому, що він сам не може любити. Пекло – це відчуження. В єврейській традиції існує таке уявлення про “інший світ”: це *олам асмет* (אמת עולם – “світ істини”), в якому грішна душа, усвідомивши своє призначення на землі, страждає від неможливості його здійснити. Саме те, що людина не встигла зробити в цьому житті, в майбутньому стане для неї джерелом вічних страждань. Саме так єврейські коментатори пояснюють висловлювання з трактату “Авот” (2,10): “Покайся за день до смерті”.

Художню своєрідність роману створює також особливий культурний та етнографічний простір. Він, у свою чергу, утворює так звані лакуни культурного простору. Лакуни культурного простору вказують на розбіжності в тому комплексі знань, яким володіють “типові” представники різних лінгвокультурних спільнот. Культурний фонд ми розглядаємо як комплекс художніх та нехудожніх знань. Це такий фрагмент культури, що фіксує в соціально організованих стереотипах колективний досвід, який створюються та накопичується в різних лінгвокультурних спільнотах.

Для адекватного сприйняття художнього тексту необхідно володіти певним об’ємом культурного фонду тому, що саме на знаннях зі сфери культурного фонду будує своє спілкування з читачем автор художнього тексту.

Інтеркультурні лакуни є значно більшими, якщо в тексті зустрічаються літературні алюзії, парафрази, цитати та комбінації цитат з інших художніх творів. Це так званий “вертикальний” контекст твору [Ахманова, Гюббенет 1977, 49]. Вводячи в текст трансформовані різним чином цитати з художніх творів, автор розраховує на те, що вони будуть упізнані читачем та слугуватимуть більш досконалому розумінню тексту. Але складний і різноманітний “вертикальний” контекст може стати причиною виникнення глибоких інтеркультурних лакун для реципієнта МП.

“Вертикальним”, тобто історико-філологічним, контекстом у романі є цитати та парафрази з класичних єврейських текстів. Більшість із них для представників іншої лінгвокультурної спільноти стають

лакунізованими. При перекладі та редагуванні частина з них була елімінована шляхом заповнення. Найчастіше використовується такий різновид заповнення, як коментар.

“*Весь этот мир – всего лишь коридор*” – алюзія на перші строфи віршу раббі Нахмана з Брацлава:

כל העולם הזה
גשר צר מאוד

Ця лакуна була елімінована в тексті за допомогою підрядкового коментаря. У тексті роману значне місце відведено також “вертикальному” контексту з релігійних творів, Тори, Танаху.

Ще одним прикладом лакуни культурного простору, а саме “культурного фонду” та культурної символіки, є посилання на відомі літературні та філософські твори, що належать до єврейської традиції, культури тощо. Здебільшого до культурного фонду відносять такі знання, що є відомими для звичайних, пересічних представників певної лінгвокультурної спільноти.

Таким чином, у нашому дослідженні ми намагались виявити відмінності між перекладом та оригіналом, а також їх комунікативну значущість. Слід зауважити, що при перекладі долаються системні й нормативні розбіжності між мовами, підбираються контекстуальні співвідношення і здійснюються відповіді трансформації.

“Урахування прагматичного фактору при перекладі вимагає від перекладача добрих знань самих предметів та ситуації в тексті першотвору, тобто глибоких екстралінгвістичних знань” [Бархударов 1975, 131]. Лише додавання перекладові прагматичного значення дає можливість створити текст, зрозумілий для реципієнта іншої національно-лінгвокультурної спільноти.

На наш погляд, поняття “перекладність” та “неперекладність” є відносними. При перекладі доводиться долати багато лінгвістичних та нелінгвістичних перешкод, і кожного разу це виходить більш чи менш вдало. Комунікація за допомогою перекладу не є абсолютною, але вона цілком можлива. Таким чином і розуміння іншої культури теж можливе. Особливості іншої культури можуть або неадекватно інтерпретуватися реципієнтом, або не розумітися зовсім, тому перед перекладачем стає також важливе питання інтерпретації (трансформації) тексту в іншу лінгвокультурну спільноту. Але перекладач повинен також зберігати структурні та стилістичні особливості тексту першотвору.

У сучасному світі спостерігається подальше зближення культур, яке відбувається в конвергенції мов. Все це, безумовно, дозволяє подолати розбіжності мовних картин світу і зробити більш зрозумілими тексти, що належать до різних лінгвокультурних спільнот.

ЛІТЕРАТУРА

Антипов Г.А., Донских О.А., Марковина И.Ю., Сорокин Ю.А. **Текст как явление культуры.** Новосибирск, 1989.

Ахманова О.С., Губбенет И.В. “Вертикальный контекст” как филологическая проблема // **Вопросы языкознания**, 1977, № 3.

Бархударов Л.С. **Язык и перевод.** Москва, 1975.

Верецагин Е.М., Костомаров В.Г. **Язык и культура.** Москва, 1990.

Кісь Р. **Мова, думка і культурна реальність.** Львів, 2002.

Комиссаров В.Н. **Общая теория перевода.** Москва, 2002.

Коптілов В. **Теорія і практика перекладу.** Київ, 2003

Муравьев В.Л. О языковых лакунах // **Иностранные языки в школе.** 1971, № 1.

Потебня А.А. **Мысль и язык.** Київ, 1993.

Сорокин Ю. А. Метод установления лакун как один из способов выявления специфики локальных культур: Художественная литература в культурологическом аспекте // **Национально-культурная специфика речевого поведения.** Москва, 1977.

Сорокин Ю.А. Лакуны как сигнал специфики лінгвокультурної общности // **Национально-культурная специфика речевого поведения.** Москва, 1982.

Степанов Ю.С. **Стилистика французского языка.** Москва, 1965.

Оз Амос. **“Черный ящик”.** Иерусалим, 1996.

1987 *ביבא לת בעל הירפס. הרויש הספוק. זוע סומע*